

Вознюк О.В., Заброцький М.М. Екологічна відповідальність особистості як фактор розвитку її духовності // Екологічна освіта: проблеми та шляхи їх розв'язання : наук.-метод. вісник. – К., 2002. – № 3. – С. 217-220.

ЕКОЛОГІЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ ЯК ФАКТОР РОЗВИТКУ ЇЇ ДУХОВНОСТІ

О.В. Вознюк, М.М. Заброцький

У статті аналізується ряд підходів до формування екологічної відповідальності учнів як важливого чинника розвитку їх духовності, а саме: розширення репертуару засвоєних соціальних ролей, формування емпатійної відкритості оточенню тощо.

Ключові слова: духовність, синергія, екологічна освіта, екологічна свідомість, емпатія, екологічна відповідальність, конструктивне знання.

В статье анализируется ряд подходов к формированию экологической ответственности школьников как важного фактора развития их духовности, а именно: расширение социальных ролей учеников, формирование у них психологического состояния эмпатийной открытости своему окружению.

The article considers modern approaches of the formation of ecological responsibility of the pupils as an important factor of the development of their spirituality, specifically: the widening of pupils' social roles, the formation in them the psychological state of empathical openness to their environment.

Серед актуальних соціально-економічних проблем, породжених сучасним станом розвитку людства, чи не найгострішою постає проблема екології.

Технократична парадигма мислення, породжена XIX–XX століттями, вбачила розв'язання екологічних проблем передусім у контролі за промисловими технологіями та прийнятті природоохоронних та інших законів, що регламентують окремі аспекти технічного прогресу. Екологічна освіта при цьому розглядалася як деякий інструмент підготовки підростаючого покоління до розв'язання екологічних проблем, посталих перед суспільством

Власне кажучи, саме на цих засадах виконувалися дослідження, за результати яких визначалися основні принципи екологічної освіти (С.В. Алексєєв, М.М. Кондратьєв, І.С. Матрусов, Л.П. Печко, І.Т. Суравєгіна, В.В. Червоненький), її мета, завдання та зміст (Я.І. Габєв, Н.В. Лисенко, Л.П. Салєєва, А.П. Сідельковський та ін.). Була сформульована ідея, що вирішення екологічних проблем можливе лише за умови принципової зміни пануючої технократичної та антропоцентричної парадигм екологічного мислення на природоцентричну (В.І. В'юницький, С.Д. Дєрябо, М.М. Роміна, П.С. Риженков, І.П. Сафронов, Є.В. Орлов та ін.).

Особливої уваги заслуговують дослідження, де обґрунтовуються шляхи вирішення екологічних проблем шляхом зміни панівної парадигми мислення і освоєння світу (що базується на антропоцентричних аспектах світогляду) на екоцентричну модель, на формування природоцентрованого типу екологічної культури людини (С.Д. Дєрябо, В.С. Крисаченко, С.Г. Лебідь, Н.А. Пустовіт, В.А. Ясвін та ін.). Важливу роль у становленні нових стратегічних напрямків екологічної освіти зіграли дослідження з екологічної психології, які дозволили розібратися в особливостях розвитку екологічної свідомості особистості, з'ясувати механізми її формування тощо, що, у свою чергу, дало змогу встановити відповідність між педагогічним процесом екологічної освіти та психологічним процесом формування екологічної свідомості особистості.

У даній статті ми спробуємо з'ясувати ряд психолого-педагогічних умов, від яких залежить ефективність екологічної освіти у контексті формування екологічної відповідальності школярів як наріжної умови їх духовного розвитку.

Для кожного історичного періоду характерним є деяке ключове поняття, що виражає дух даної епохи, її матеріальні і ідеальні прагнення та устремління, що докінчено, зрозуміло, ніколи не реалізуються. Для сучасної епохи це будуть, передусім, поняття *цілісності, духовності та екології*. Вони тісно пов'язані і відносяться до одного смислового ряду.

Філософською аксіомою став висновок, що взаємозалежність та взаємодія є першим, з чим зіштовхується людина, розглядаючи матерію, що знаходиться у стані вічного руху. Дійсно, рух, як невід'ємний атрибут матерії, є результатом певної взаємодії. А остання, у свою чергу, постає у своєму найбільш фундаментальному вигляді як біполярна суб'єкт-об'єктна категорія, що виконує функції всезагальної пояснювальної моделі дійсності. Дана модель набуває колосальної гносеологічної цінності у контексті концептуального поля, де світ розглядається як деяка тріада: суб'єкт і об'єкт (щось внутрішнє і зовнішнє, іманентне і трансцендентне, людина і світ, "Я" і не-"Я") і межа між ними. Внаслідок того, що межа має певний парадоксально-багатозначний зміст (в силу того, що принципово неможливо сказати, до чого вона, власне, належить, - до суб'єкту чи об'єкту, до їм обох одночасно, ні до першого, ні до другого (О.Ф. Лосєв), суб'єкт-об'єктні відношення завжди парадоксальні, оскільки з позиції вищесказаного суб'єкт та об'єкт, з одного боку, *являють собою єдиний нерозривний комплекс* (якщо межа належить їм обом), а з іншого, – вони *постають як деякі окремі сутності* (за умови, що межа належить або одному з них, або є чимось самостійним).

Суб'єкт-об'єктні відношення, що теоретично втілюють у собі будь-які взаємодіючі елементи нашого світу, не є лише деякою метафізичною моделлю дійсності, оскільки, з позицій сучасної фізики, Всесвіт на фундаментальному квантовому рівні (мікросвіт) являє собою єдиний нероздільний комплекс, суб'єкт-об'єктні складові якого координуються непричинними синхронічними зв'язками, виявляючи реальність цілісної (синхронічної) причинності. З іншого боку, макросвіт постає як конгломерат відносно непроникних матеріальних конфігурацій, що причинно регулюються принципом класичного лінійного

(діахронічного) детермінізму і взаємодіють за такою схемою суб'єкт-об'єктного відношення, де суб'єкт і об'єкт є окремими сутностями. Таким чином, як у сфері гносеології, так і в онтології виявляються дві теоретично принципово рівноправні схеми суб'єкт-об'єктних відношень: у рамках однієї з них суб'єкт та об'єкт є інтегрованими в єдине симфонічне ціле; у рамках іншої, – вони постають окремими дискретними сутностями.

У своєму аналізі екологічної відповідальності особистості ми виходимо з пояснювальної моделі, де суб'єкт й об'єкт постають, як вже зауважувалося вище, двояко: з одного боку, як деякий єдиний комплекс, а з іншого, – виявляють себе як певні дискретні сутності.

У найбільш загальному вимірі екологія займається взаємовідносинами та взаємодіями різних організмів (і утворених ними співтовариств) і навколишнім природокосмічним середовищем. Можна сказати, що універсальною пояснювальною моделлю екології виступає схема суб'єкт-об'єктної взаємодії, де людина приймає форму суб'єкта, а оточуючий її світ є об'єктом. При цьому і суб'єкту, і об'єкту властиві такі буттєві модуси відношень як неподільність та роздільність. Неподільність у даному контексті передбачає інтеграцію суб'єкта та об'єкта, що виявляється на рівні тваринних організмів, які, у відомому змісті, тотожні своєму існуванню і своєму середовищу, специфічному для кожного виду. Роздільність суб'єкта й об'єкта, у свою чергу, виявляє особистісний феномен, у рамках якого людина (особистість) постає відносно автономною, самодостатньою, ідентичною тільки самій собі сутністю.

Зрозуміло, що розглянуті модуси суб'єкт-об'єктних відношень існують у цілісному онтологічному і гносеологічному контексті, де вони і мають аналізуватися. Це значить, передусім, що людина парадоксально постає як щось відособлене (як особистість), і як щось злите з оточуючим середовищем. По-іншому, людині властиво водночас бути як чимось самодостатньо-автономним, так і нерозривно-злитим із навколишнім світом. Бути особистістю, як підкреслює В. Франкл, значить бути самотрансцендентним, самовідстороненим [7, 77].

Парадокс одночасної відторгненості Я від світу (який виявляється у ставленні Я до світу як до об'єкта своєї активності) і включення Я в світ можна проілюструвати словами С.Л. Рубінштейна: “Людина включається в буття своїми діями, що перетворюють наявне буття. Цей процес є неперервною серією ланцюгових вибухових реакцій; кожна даність – наявне буття – вибухає черговою дією, що народжує нову даність нового наявного буття, яке вибухає черговою дією людини... Отже, у людини, яка включена у ситуацію, є дещо таке, що виводить її за межі ситуації, в яку вона включена... Становлення є знаходженням у ситуації, потім вихід за межі цієї ситуації у свідомості та дії” [6, 341].

Оскільки Я мислиться як таке, що є одночасно поза світом і в ньому, тоді становлення Я є діалектичним досягненням єдності двох протилежних процесів: самоствердження себе у світі і самозаперечення себе як вихід за межі світу. Умовою актуалізації Я є вміння утвердити себе у світі і, водночас, відмовитися від самого себе у цьому світі. Це передбачає подолання ототожнення себе з елементами світу (своїм тілом, відчуттями, емоціями, думками), про що ми можемо дізнатися, вивчаючи практично будь-яку цілісну філософську систему, духовне вчення, світову релігію, де стан трансцендентності набуває численних когнітивних проекцій.

Бути Я, – це значить бути злитим зі світом у цілому і бути відстороненим від світу, бути собою і, водночас, вміти займати точку зору іншої сутності, співчуваючи їй і розуміючи її. Бути Я, отже, це любити, оскільки, як писав Гегель, “щира сутність любові полягає в тому, щоб відмовитися від свідомості самого себе, забути себе в іншому “я”, і проте, у цьому ж зникненні і забутті вперше знайти самого себе і володіти самим собою” [1, 107]. Любов як розчинення в іншому Я, при одночасному збереженні самого себе (що досягається за допомогою емпатії і через альтруїзм), реалізується через відповідальність як функцію любові.

Описана парадоксальність (коли суб'єктивне водночас є і об'єктивним) відображена, як нам здається, в категорії *екологічної відповідальності*, де

поняття *екологія* пов'язується як з глибинною екзистенціальною неподільністю людини та її космопланетарного оточення, так із аспектом цієї неподільності у ситуації фундаментального протистояння сучасної людини і навколишнього середовища. Поняття *відповідальність*, у свою чергу, пов'язане як із принциповою роздільністю людини та її оточення, так і з нашим відчуттям взаємної залежності людини і світу.

Отже, *екологічна відповідальність* – категорія, що відображає важливий, можливо, найважливіший вимір людського буття, де людина парадоксальним чином постає як *гранична сутність*, як щось відокремлене і, водночас, злите зі світом. Екологічна відповідальність як парадоксально-граничне, цілісне явище виявляє, таким чином, риси духовності, оскільки духовність, будучи передусім категорією цілісно-синкретичного світорозуміння, етимологічно пов'язана (принаймні на рівні індоєвропейських мов) з поняттям *дух* (останнє поняття за своїм визначенням не має чіткої просторово-часової локалізації). Духовність (як і *дух*) втілює принцип синергії, взаємозв'язку, взаємодії, опосередкування одного іншим, відображуючи фундаментальний вимір буття – цілісність, що виявляє свою парадоксально-граничну природу.

Духовність як *цілісність* має деяку телеологічну функцію, організовуючи розвиток системи у певному напрямку за принципом доцільності. Як свідчать етологи, живі істоти, збираючись у великі групи, вже виявляють “розум”, керуючий ними. Так, французький вчений Луї Тома, який займався вивченням поведінки термітів, виявив, що поведінка окремого терміта є доста хаотичною. Але якщо їх число зростає до деякої “критичної маси”, то терміти починають створювати робочі бригади і, діючи найвищою мірою узгоджено, зводили грандіозну будівлю, репрезентуючи “велике знання” про споруду в цілому. Це ж можна сказати і про інших суспільних тварин. Як з'ясувалося, “велике знання” (чи “велика воля”) принципово керує існуванням їх співтовариств. У цьому смислі духовність людини постає екологічною категорією, виявляючи ставлення людини до цілого, у тому, наскільки повно людина інтегрована у цілісне соціально-природне середовище свого існування.

Людина народжується злитою, у відомому сенсі, зі своїм безпосереднім оточенням, коли вона ще не має особистісного самовизначення й існує у сфері принципу реальності (Ж. Піаже). Потім диференціюється “Я”, особистість як щось відносно автономне і самодостатнє. Врешті-решт, на найвищому рівні свого розвитку, людина нову відчуває потребу в цілісності, злитті зі світом як у сфері своїх доволі деформованих техногенним середовищем фізіологічних функцій, так і на рівні ціннісного-світоглядного і культурно-естетичного аспектів свого буття. Саме на цьому рівні розвитку досягається стан *духовності* як парадоксальної гармонії людини і світу (коли людина виявляється водночас і відділеною від світу, так і злитою із ним), до якої прагнули найбільш піднесені мислителі всіх часів і народів.

Досягнення такого стану може специфічно реалізуватися через формування *екологічної відповідальності* людини. Виходячи з вищесказаного, можна говорити у цьому зв’язку про такі завдання:

1. Розвиток діалектико-парадоксального мислення, котре дає доступ до спонтанно-безсвідомої поведінки, що відповідає статусу самореалізованої особистості (А. Маслоу)
2. Усвідомлення світу як цілісної сутності на підставі пізнання загального зв’язку речей і явищ Всесвіту.
3. Формування потреби у творчому перетворенні світу, в його удосконаленні.
4. Розвиток таких властивостей особистості, як емпатія, альтруїзм, любов через розширення рольового репертуару людини.
5. Усвідомлення детермінізму світу, принципу всезагальної причинно-наслідкової залежності.

Досягається це за допомогою цілому ряду психолого-педагогічних заходів, таких, наприклад, як рольові тренінги. Завдяки останнім забезпечується розширення рольового репертуару учнів та формування у них уміння ідентифікувати себе з об’єктами оточуючого середовища, що можна вважати за один із перших кроків у формуванні емпатійних здібностей особистості, який у

подальшому призводить до кристалізації суб'єктної позиції учнів, що, у свою чергу, означає зближення "Я" та "не-Я", розуміння чого впливає з концептуальних побудов С.Д. Дерябо, який розглядає відносини між „Я” та „не-Я” у сфері п'яти шарів: „Я сам”, „інші люди”, „тваринний світ”, „рослинний світ”, „неживі об'єкти”.

Розширення рольового репертуару сприяє виходу особистості за межі системи соціальних ролей, що “передбачає справжню самотність, несе в собі потенційну можливість досягнення гармонії з навколишнім світом і самим собою” [3, 103], дозволяючи їй значно розширити досвід свого існування у навколишньому природно-космічно-соціальному середовищі, навчає її бути реально причетною до розмаїття форм життя нашої планети, тобто постати як духовно-гранична, цілісна сутність.

Не менш важливим є пробудження в учнів позитивних емоцій, пов'язаних з переживанням успішності власної активності. Радість при цьому стимулює успішність, а успішність, у свою чергу, посилює почуття радості. Актуалізація переживання радості та успішності може бути досягнута за рахунок створення ситуації успіху, під якою розуміється суб'єктивний психічний стан задоволення наслідками фізичної або моральної напруги виконавця справи, як певне поєднання зовнішніх та внутрішніх щодо суб'єкта умов, що спонукають його до дій. Така ситуація виявляє приховані можливості особистості, дає кожному можливість відчувати радість від досягнення успіху. У структурі таких ситуацій розрізняють: а) очікування особистості, що розвивають її рефлексію щодо майбутнього (перебування особистості у стані припущення, надії, сподівань, що щось станеться, з'явиться); б) передбачуваний успіх, коли особистість очікує на успіх, сподівається на нього.

Таким чином, підвищення ефективності формування екологічної відповідальності особистості можна досягнути через розширення набору соціальних ролей учнів, формування у них психологічного стану емпатійної відкритості своєму оточенню, розширення їх афективно-перцептивно поля сприйняття дійсності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гегель Г. Сочинения. – М.: Изд. АН СССР, 1940. – Т. 13. – 471 с
2. Дерябо С.Д. Параметры субъективного отношения к природе как критерий эффективности экологического воспитания// Мир психологии. – 1998. – № 2. – С. 109–121.
3. Донченко Е.А., Титаренко Т.М. Личность: конфликт, гармония. – К.: Политиздат Украины, 1989. – 175 с.
4. Заброцький М.М. Екоцентрована позиція і духовність особистості// Актуальні проблеми психології. Екологічна психологія: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. - Т.7, ч.1. - Київ, 2003. – С. 120-126.
5. Кривов Ю.И. “Экология человеческого развития” Ури Бронфенбренена// Педагогика. – 1998. – № 8. – С. 100–105.
6. Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии. – М.: Педагогика, 1973. – 427 с.
7. Франкл В. Человек в поисках смысла. – М: Прогресс, 1990. – 368 с.
8. Williams L. Teaching for the two-sided brain. – Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall, 1983. – 346 p.